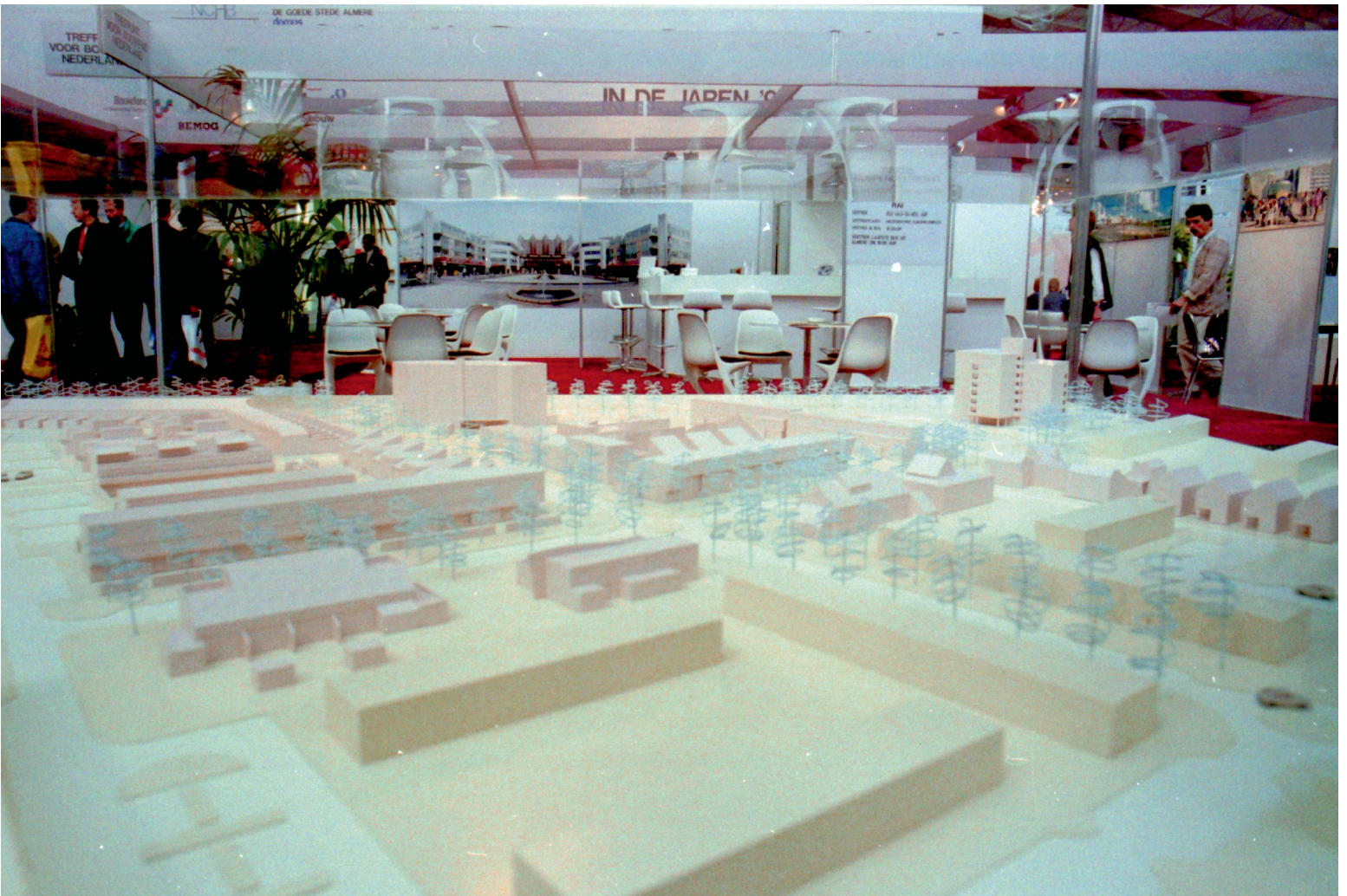

Exposities op een keerpunt

Exhibitions at a Turning Point

NWR-BouwRAI 1990 en 1992 in Almere

NWR-BouwRAI 1990 and 1992 in Almere

Maquette van de Muziekwijk in Almere op de BouwRAI in Amsterdam, 1990

Model of the Music District in Almere at the BouwRAI in Amsterdam, 1990

Vaak is pas achteraf vast te stellen of een bepaalde periode of gebeurtenis een keerpunt in de geschiedenis is geweest. In de gangbare geschiedschrijving van de volkshuisvesting in Nederland zijn de invoering van de Woningwet in 1902, de Tweede Wereldoorlog en het einde van de wederopbouwperiode rond de tweede helft van de jaren 1960 keerpunten. Externe gebeurtenissen vormden toen de aanleiding voor radicale accentverschuivingen in het beleid, in onderlinge verhoudingen tussen betrokkenen en vooral in hun oriëntatie op ambities, opgaven en werkwijzen. In de praktijk van de woningbouw zijn keerpunten vaak ook terug te vinden in nieuwe ontwerpprincipes voor woningen en woonbuurten. Dat maakt de woningvoorraad tot een goed te begrijpen bron van informatie over de maatschappelijke, economische en sociaal-culturele omstandigheden waarin woningen en woonbuurten tot stand kwamen. In de jaren 1980 ontstond een klimaat van heroriëntatie in het woningbouwbeleid, met ingrijpende gevolgen voor de praktijk van de woningbouw. Als gevolg van politieke debatten over de toekomst van de woningmarkt, de rol van de overheid en de ontwikkeling van woningcorporaties werden de bakens verzet en experimenten uitgevoerd waarmee nieuwe kansen werden verkend. In dit artikel zal ik de destijds veel besproken buitenexposities van de NWR-BouwRAI in 1990 en 1992 met de Muziekwijk en de Filmwijk in Almere beschrijven als opmaat voor een herwaardering van de uiterlijke verschijningsvorm van woningen en een heroriëntatie op de toen gangbare ontwerpprincipes voor woningplattengronden. Die architectonische revival is goed te begrijpen in de context van de beleidswijzigingen die werden ingezet als reactie op veranderende maatschappelijke en politieke omstandigheden.

Beperking van de rol van de overheid

De economische neergang van de jaren 1980 trof de bouwnijverheid hard en mede daardoor ontstond een debat over kerntaken van de overheid. De algemene noemer van het debat was de behoefte aan deregulering, decentralisatie en bezuinigingen op overheidsuitgaven. Het ministerie van VROM had een dure periode achter de rug met de sociale woningbouw als gangmaker om de stadsvernieuwing te stimuleren. Maar ook los daarvan dreigden de subsidies voor nieuwe woningen onbetaalbaar te worden door de werking van het stelsel van de dynamische kostprijs huur, waarmee de aanvangshuur van woningen met een jaarlijkse exploitatiebijdrage betaalbaar werd gehouden. Ook de omvang van de individuele huursubsidie nam zorgwekkend toe door hoge werkeloosheid en stagnatie in de inkomensontwikkeling. Hoewel de economie vanaf halverwege de jaren 1980 alweer aantrok en ook de bouwnijverheid zich al snel weer positief ontwikkelde, bleef de politiek zich inzetten voor ingrijpende beleidsbijstellingen.

In de politieke arena was overeenstemming over de noodzaak om te snoeien in het woud van subsidieregelingen en de daarbij horende verordeningen en procedures. Gemeentebesturen, opdrachtgevers in de particuliere sector en ook de woningcorporaties zouden meer ruimte moeten krijgen voor bouwinitiatieven en eigen ruimte voor beleidsontwikkeling. Er was vanaf de jaren 1950 een gedetailleerd stelsel van centrale planning en programmering ontstaan, waarbij investeringen en subsidies, locatiekeuze, bouwplanvoorschriften en de woningexploitatie in de sociale woningbouw vanuit Den Haag werden bepaald. Voor een centrale beoordeling van bouwplannen bestonden goede redenen: veel woningcorporaties en gemeentelijke diensten waren onvoldoende deskundig om hun rol als opdrachtgever of plan-toetser goed te vervullen, de efficiency van bouwplannen kon ermee worden gewaarborgd, de kostprijs moest binnen bepaalde marges blijven om de noodzakelijke subsidies voor betaalbare woningen te

Often, it is only possible in retrospect to determine whether a particular period or event was a turning point in history. In the conventional historical account of public housing in the Netherlands, the introduction of the National Housing Act in 1902, the Second World War and the end of the post-war reconstruction in the second half of the 1960s are all considered pivotal events. In each of these cases, external incidents were the driving force behind radical accent shifts in policy, in the relationships between people involved and in particular in their orientation towards ambitions, in tasks and working methods. In house-building practice, turning points are also often reflected in new design principles emerging for houses and neighbourhoods. This makes the housing stock an easy-to-understand source of information about the societal, economic and sociocultural circumstances in which houses and residential districts came into being. In the 1980s a climate of reorientation in housing policy emerged, with radical consequences for the practice of house-building. As a result of political debate about the future of the housing market, the role of government and the development of housing associations, a new course was set and experiments were carried out in which new opportunities were explored. In this article, I will describe the outdoor exhibitions of the NWR-BouwRAI in 1990 and 1992 with the Muziekwijk and the Filmwijk, two neighbourhoods in Almere, which were much-discussed at the time, as a prelude to a reassessment of the appearance of houses and a reorientation on the then-standard design principles for dwelling floor plans. This architectural revival is perfectly understandable in the context of the policy changes deployed as a response to changing societal and political circumstances.

Limiting the Role of Government

The economic decline in the 1980s hit the building industry hard and with it came a debate about the core tasks of the government. The common denominator of the discussion was the need for deregulation, decentralization and cut-backs in government spending. The Ministry for Housing, Spatial Planning and the Environment had recently experienced an expensive period with public housing setting the pace to stimulate urban renewal. But aside from that, the subsidies for new housing were threatened to become unaffordable due to the workings of the system of dynamic cost price rental, where the initial rent of houses was kept reasonably priced with an annual operations contribution. The scale of individual housing benefit was also taking on worrying proportions due to high unemployment and stagnation in income development. Although the economy picked up from the mid-1980s onwards and the building industry quickly experienced positive development, politicians continued to support radical policy adjustments.

In the political arena, there was agreement about the necessity to cut into the jungle of subsidy schemes and the corresponding regulations and procedures. Local authorities, clients in the private sector and housing associations were to be given more scope for building initiatives and their own margins for policy development. From the 1950s onwards, a detailed system of central planning and programming had come into being, where investments and subsidies, choice of location, site layout regulations and public housing development were all decided by the national government. There were good reasons for assessing building plans centrally: many housing associations and municipal departments were not expert enough to fulfil their role properly as client or plan evaluator, the efficiency of building plans could be ensured, the cost price had to remain within certain margins to limit the subsidies necessary to implement affordable

beperken en de rijksleningen die nodig waren om überhaupt te kunnen bouwen, waren rechtstreeks gekoppeld aan de stichtingskosten. In de rijksbegroting werden per jaar middelen beschikbaar gesteld om een bepaald aantal woningen te realiseren. Dat maakte controle op kosten en kwaliteit noodzakelijk. En met de oplevering van woningen was de ambtelijke bemoeienis nog niet ten einde. In de eerste jaren van de exploitatie waren er jaarlijkse bijdragen, waarvoor de nodige berekeningen gemaakt moesten worden, en na enige jaren volgde de fase van aflossing van de rijksleningen. Dat alles had geleid tot een gedetailleerd stelsel van procedures en regels, waaraan een heel leger van ambtelijke diensten en afdelingen zijn legitimatie ontleende en waardoor ook bij gemeentelijke diensten en woningcorporaties een grote werkdruk ontstond. Decentralisatie en deregulering zouden jarenlang de richtinggevende thema's zijn waarmee de hele structuur van het volkshuisvestingsbeleid overhoop werd gehaald.

Bij de woningcorporaties had zich inmiddels een proces van professionalisering en schaalvergroting voltrokken; hun financiële arm-slag was enorm toegenomen. De groei van hun bezit sinds de Tweede Wereldoorlog had geleid tot steeds grotere organisaties, waarin steeds meer plaats was voor allerlei relevante specialisaties: projectmanagers, juristen, deskundigen voor financiële planning, huuradministratie, onderhoudswerken, woningtoewijzing, enz. De landelijke organisaties van woningcorporaties, NWR en NCIV, hebben daaraan decennia lang met een groot aanbod van cursussen en trainingen een stevige bijdrage geleverd. Voor iedere medewerker was er wel een cursus, eens of zelfs een paar keer per jaar, en dat hele opleidingscircuit leidde langzaam maar zeker tot een zelfbewuste bedrijfstak, die eind jaren 1980 toe was aan een grotere zelfstandigheid.

Deregulering van ontwerpvoorschriften

In deze periode ontstond ook het inzicht dat bouwplannen meer dan in het verleden afgestemd moesten worden op lokale omstandigheden, op specifieke woonbehoeften en bijzondere kenmerken van verschillende typen bouwplaatsen. Vooral de kleinschalige stadsvernieuwing vroeg om bepaalde oplossingen en een uitgekende differentiatie van woningtypen, die vaak ook pas na langdurige inspraakprocedures konden worden vastgesteld. De complexiteit van bouwopgaven nam toe en het op algemene uitgangspunten gebaseerde bouwbeleid van de rijksoverheid voldeed niet langer. Al in de jaren 1970 had de invoering van een subsidieregeling voor de huisvesting van alleenstaanden en tweepersonshuishoudens twijfel gezaaid over de houdbaarheid van de algemene 'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen'.¹ Die regels zouden te veel gebaseerd zijn op het standaard huishouden, zoals de beleidsmakers in Den Haag zich dat voorstelden. In de praktijk bleek een veel grotere en ook onvoorspelbare variatie aan woningtypen wenselijk te zijn.

In het *Actieprogramma Goedkoper Bouwen* van het ministerie van VROM (1984) was een vergaand voorstel opgenomen om een einde te maken aan de verschillende gemeentelijke bouwverordeningen en rigide ontwerpvoorschriften voor de gesubsidieerde woningbouw. Velen vonden dat het stelsel van ontwerpvoorschriften en technische bepalingen veel tegenstrijdige, achterhaalde en soms ook overbodige regels bevatte. Het zou vervangen moeten worden door een modern, exact geformuleerd en algemeen geldig stelsel van prestatie-eisen, gegroepeerd rondom enkele fundamentele kwaliteiten zoals veiligheid, duurzaamheid, energiezuinigheid en bruikbaarheid. Die laatste kwaliteit zou voortaan in hoofdlijnen worden vastgelegd in enkele maatvoorschriften en verder vooral gebaseerd zijn op het principe van 'vrije indeelbaarheid'. Een woning zou ruimte moeten bieden aan

housing and the government loans required to build at all were directly linked to the total investment costs. Resources were made available every year in the national budget to realize only a certain number of houses, which made it essential to monitor costs. However, interference from civil servants did not end with the realization of houses. In the first few years of development, there were annual contributions for which the necessary calculations had to be made, and, after several years, the phase of redeeming government loans followed. All of this had led to a detailed system of procedures and rules, from which an entire army of municipal departments derived their legitimacy and through which a significant workload was generated in municipal departments and housing associations. Decentralization and deregulation remained the guiding themes for many years, which turned the entire structure of public housing policy upside down.

In the meantime, a process of professionalization and expansion had taken place at the housing associations; their financial reach had increased enormously. The growth of their property since the Second World War had resulted in increasingly large organizations, where there was ever more space for all sorts of relevant specializations: project managers, lawyers, financial planning experts, rents administration, maintenance, house allocation and so on. The national housing association organizations, NWR and NCIV, made a significant contribution for decades by providing a large selection of courses and training. There was always a course available for every employee, sometimes even a few times per year, and the whole training circus resulted slowly but surely in a self-assured sector, which was ready for greater independence in the late 1980s.

Deregulation of Design Regulations

In this period, it also became apparent that building plans, more so than in the past, had to be tuned to local circumstances, specific housing requirements and special characteristics of different types of building sites. Small-scale urban renewal, in particular, demanded certain solutions and clever differentiation in types of houses, which additionally could often only be determined after protracted public debates. The complexity of building tasks increased and the government's building policy, based on general principles, was no longer good enough. In the 1970s, the introduction of a housing subsidy scheme for households with one or two people had sown doubt about the durability of the general *Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen* (Regulations and Tips for the Design of Houses).¹ These rules were considered to be overly based on the standard household, as the national government imagined it to be. In reality, a much larger and also unpredictable variation in house types turned out to be desirable.

In the Ministry for Housing, Spatial Planning and the Environment's *Actieprogramma Goedkoper Bouwen* (Action Programme for Cheaper Building) (1984), there was a far-reaching proposal to put an end to the various municipal building regulations and rigid design rules for subsidized housing. Many people found that the system of design regulations and technical conditions contained a great deal of contradictory, outmoded and sometimes also unnecessary rules. It needed to be replaced with a set of modern, precisely formulated and generally applicable performance requirements, grouped round a few fundamental qualities such as safety, durability, energy conservation and practicability. The latter would from then on be recorded in outline in a few customized requirements and, apart from that, be mainly based on the principle of 'free arrangement'. A house should provide space for certain living functions and would therefore need to have a

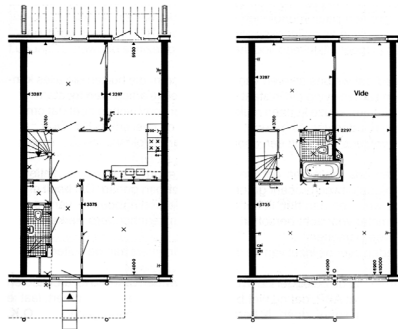
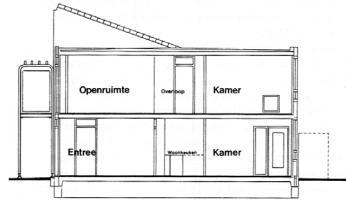
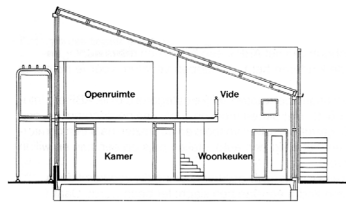

Muziekwijk Almere, net na oplevering, 1990
Music District Almere, after its completion, 1990

De woningen van Hartsuyker
Architecten, anno 2013
The dwellings by Hartsuyker
Architecten, 2013

Vrouwvriendelijk wonen in de jaren 1990: 'De functies van kamers moeten uitwisselbaar zijn, omdat vrouwen steeds zelfstandiger in het leven komen te staan. Vrouwen willen zelf bepalen hoe zij hun levens inrichten, al dan niet met een partner. Zij willen dus ook zelf uitmaken hoe ze hun woning bewonen, geheel aangepast aan eigen leefomstandigheden.'

(L. Hartsuyker, 1990)
Female-friendly homes in the 1990s: 'The functions of the rooms should be interchangeable, because women are becoming increasingly independent. Women want to decide for themselves how to organize their lives, with or without a partner. Which means that they also want to decide how they inhabit their homes, completely adapted to their own living conditions'.
(L. Hartsuyker, 1990)

bepaalde woonfuncties en daarvoor een minimum vloeroppervlak en enkele nader omschreven technische faciliteiten moeten bieden. Hoe die functies precies in vertrekken worden gegroepeerd, zou ter keuze zijn aan de bewoners, of de architect zou samen met zijn opdrachtgever een plattegrond overeen kunnen komen, die hen handig en aantrekkelijk leek. Geen landelijke voorschriften meer voor de woningindeling!

Met dit principe werd aangesloten bij een lange traditie van 'flexibiliteit en aanpasbaarheid', waarover decennia lang in nota's en analyses was gedebatteerd en in bouwprojecten geëxperimenteerd. Het principe van de 'vrije indeelbaarheid' is uiteindelijk in het nieuwe Bouwbesluit terecht gekomen, dat als één van de dereguleringsmaatregelen voor de bouwnijverheid in 1992 is ingevoerd.

Herwaardering van het architectonisch ontwerp

Keerpunten in de geschiedenis ontstaan als door bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen tegelijkertijd op veel verschillende niveaus van het maatschappelijk leven veranderingen geforceerd worden, met een richting waarover op grote schaal overeenstemming bestaat. In het volkshuisvestingsbeleid van de jaren 1980 bestond op grote schaal eenstemmigheid over de noodzaak van deregulering, en ook decentralisatie was een door velen ondersteunde ambitie. De omstandigheden waren gunstig: een parlementaire enquête naar de werking van bouwsubsidies (1987) had aangetoond dat het stelsel van subsidies voor de woningbouw zo complex en onoverzichtelijk was geworden, dat allerlei onwenselijke en soms zelfs frauduleuze neveneffecten waren ontstaan. Velen vonden de procedures rond de ontwikkeling van woningbouwplannen traag en inefficiënt, en onvoldoende afgestemd op lokale omstandigheden en wensen. Bij woningcorporaties en het ministerie van VROM werd men zich bewust van de onnodige en energieverslindende procedures rond subsidieverlening enerzijds en terugbetalingsverplichtingen anderzijds. Het op deze manier 'rondpompen van geld' kon niet de bedoeling zijn van het volkshuisvestingsbeleid, dat toch vooral beoogde een bijdrage te leveren aan het oplossen van maatschappelijke problemen. Daarbij veronderstelde men dat de stagnatie in de koopwoningenmarkt ook wel eens een signaal kon zijn van dieper liggende fricties in het aanbod van woningen: teveel van hetzelfde en te weinig aansluiting van de woonlasten tussen de huur- en de koopsector.

In dit klimaat van heroverweging van allerlei fundamentele structuren in het volkshuisvestingsbeleid werd tegelijkertijd ook op allerlei fronten aandacht gevraagd voor een herwaardering van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit van woningen en woonbuurten. De kritiek richtte zich aanvankelijk vooral op de kwaliteit van woningbouw in stadsvernieuwingsprojecten. Daar werd de uitkomst van planontwikkelingsprocessen zo langzamerhand vooral bepaald door inspraakprocedures en onderhandelingen over bouwkosten, bijkomende kosten, aanbestedingsresultaten, huurprijsberekeningen en verhuisvergoedingen, en al lang niet meer door tot de verbeelding sprekende ontwerpprincipes, architectonische allure of fraaie stedenbouwkundige composities. Waren opdrachtgevers en gemeentelijke politici nog wel persoonlijk betrokken bij projecten die de komende 100 jaar het stadsbeeld zouden bepalen? Kenden ze de grote prestaties van de jaren 1920 en 1930, en durfden ze hun eigen projecten te vergelijken met wat Berlage en de woningcorporaties van destijds in Amsterdam-Zuid hadden gepresteerd?

Dergelijke vragen kwamen aan de orde in de spraakmakende landelijke Werkgroep 5x5, die, mede op initiatief van de toenmalige Haagse wethouder Adri Duivesteijn, een grote kring van betrokkenen

minimum floor area and a few technical facilities to be described further. How these functions were to be grouped precisely in rooms would be up to the inhabitants themselves, or the architect would agree on a floor plan together with his client, one that appeared practical and attractive. No more national regulations for the layout of houses!

This principle was in keeping with a long tradition of 'flexibility and adaptability', which had been debated for decades in memoranda and analyses and experimented with in building projects. The principle of 'free arrangement' ultimately ended up in the new Building Regulations, which was implemented as one of the deregulatory measures for the building industry in 1992.

Reassessment of the Architectural Design

Turning points in history happen when certain events and developments simultaneously force change at many different levels of society, and take a direction over which there is broad consensus. There was large-scale unanimity about the necessity for deregulation in public housing policy in the 1980s, and for many people decentralization was also an ambition. The circumstances were favourable: a parliamentary enquiry into the functioning of building subsidies (1987) had demonstrated that the system of housing subsidies had become so complex and obscure that all sorts of undesirable and sometimes even fraudulent side effects had developed. Many people considered the procedures for the development of housing plans to be slow and inefficient, and insufficiently tuned to the local situation and wishes. At the housing associations and the Ministry for Housing, Spatial Planning and the Environment, people were aware of the unnecessary and energy-wasting procedures relating to the granting of subsidy on the one hand and repayment obligations on the other. This method of 'pumping money around' was surely not the intention of the public housing policy, which really aimed mainly to contribute to solving problems in society. In addition, people assumed that the stagnation in the owner-occupied property market could be a signal of deeper-lying friction in the supply of houses: too many of the same type and not enough of a match between housing expenses between the rental and private sectors.

In this climate of reconsideration of all sorts of fundamental structures in public housing policy, the issue of a reassessment of the architectural quality of houses and residential neighbourhoods was raised on many fronts simultaneously. Initial criticism was focused primarily on the quality of housing in urban renewal projects. In that area, the outcome of plan development processes had for a long time been gradually determined mainly by public debates, additional costs, tender results, rent calculations and house-moving allowances, and no longer by design principles that appealed to the imagination, architectural allure or attractive urban design compositions. Were clients and municipal politicians still personally involved in projects that would define the image of the city for the next century? Were they familiar with the significant achievements in the 1920s and 1930s and did they dare to compare their own projects with what Berlage and the housing associations had accomplished at that time in Amsterdam-South?

Questions like this came up in the high-profile national Werkgroep 5x5, which brought together a large circle of parties involved in local housing policy in symposiums and discussion meetings, partly on the initiative of The Hague city councillor at that time, Adri Duivesteijn. For a year, new ambitions were formulated, not in terms of official procedures, but for inspired clients and housing architecture that would make a worthy contribution to the quality of cities. Project teams in five municipalities were followed during a period of several months to find

bij lokaal woningbouwbeleid bij elkaar bracht in symposia en discussiebijeenkomsten. Een jaar lang werden nieuwe ambities geformuleerd, niet in termen van ambtelijke procedures, maar voor bezielde opdrachtgeverschap en een woningbouwarchitectuur die een waardige bijdrage zou leveren aan de kwaliteit van steden. In vijf gemeenten werden gedurende enige maanden projectteams gevolgd om erachter te komen welke kwalitatieve ambities er eigenlijk aan de orde waren en wat daarvan in meer algemene beleidstermen geleerd kon worden. Tijdens de zogenaamde Week van de Volkshuisvesting werd in maart 1987 in Rotterdam een grote manifestatie gehouden met lezingen en een tentoonstelling, waarbij goede en slechte voorbeelden zonder enige terughoudendheid werden gepresenteerd. De tijd was rijp om opnieuw over woningbouw te praten in termen van ambities en prestaties. Konden we nog wel trots zijn op al die buurten in groei-steden en groeikernen als Nieuwegein en Maarssenbroek, en had de vernieuwing van de Schilderswijk in Den Haag wel een stedelijke omgeving opgeleverd met karakter en allure?²

Het lijkt erop dat in deze periode woningcorporaties als grote professionele opdrachtgevers in de woningbouw de weg terug vonden naar de betekenis van architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit voor hun bedrijfsvoering en hun bedrijfsidentiteit. Het *Woningraad Magazine* van de Nationale Woningraad ging weer publiceren over ambitieuze bouwprojecten. Jarenlang was het in dat invloedrijke tijdschrift vooral gegaan over technische en ambtelijke onderwerpen als nieuwe subsidieregelingen, onderhoudsplanning, huuradministratie en bedrijfsautomatisering, terwijl het zichtbare resultaat van alle inspanningen, namelijk de woningen die werden gebouwd en de buurten die werden beheerd, niet in beeld kwam en dus ook niet besproken werd. In de vooroorlogse jaren had het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* regelmatig gepubliceerd over de buurten die woningcorporaties lieten bouwen. Ongetwijfeld is de brede verspreiding van het gedachtegoed en de vormentaal van de tuinstadbeweging uit die tijd mede te danken aan de vele publicaties daarover. Eind jaren 1980 nam de Nationale Woningraad de traditie van publicaties over projecten weer op, waardoor recent werk van architectenbureaus en ook van jong talent breder bekend werd.

Tijdens een zesdaagse NWR-conferentie over architectuur en volkshuisvesting (1989) werd een internationaal overzicht gegeven van ontwikkelingen in de architectuur. De belangstelling was groot en Jan de Vletter, jarenlang directeur van woningcorporatie Groene Stad Almere, beschrijft in zijn memoires hoe belangrijk die conferentie is geweest voor zijn ontwikkeling als opdrachtgever in de sociale woningbouw. Veel directeurs van woningcorporaties hadden zich vanuit administratieve en bestuurlijke functies ontwikkeld en ontdekten pas later de tradities en architectuur en stedenbouw als een welkome aanvulling op hun fascinatie voor de sector. Wat zich afspeelde in de kring van woningcorporaties werd natuurlijk mede geïnitieerd en gestimuleerd door wat elders gebeurde: de publicatie van een *Jaarboek voor Architectuur* vanaf 1987, de oprichting van het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam in 1990, een Stimuleringsfonds voor architectuur van de rijksoverheid, de opkomst van lokale architectuurcentra. Het droeg allemaal bij aan een stimulerend en inspirerend klimaat, waardoor veel betrokkenen bij de woningbouw werden beïnvloed.

De NWR-BouwRAI Exposities in Almere

Eind jaren 1980 kwamen drie organisaties bij elkaar, die ieder op eigen wijze deel uitmaakten van de hiervoor geschetste ontwikkeling en die, samengebracht in één initiatief, achtereenvolgens twee buurten

out what their qualitative ambitions actually were and what could be learned from this in more general policy terms. During the so-called Public Housing Week, a large event was held in Rotterdam in March 1987 with lectures and an exhibition, where good and bad examples were presented without any restraint whatsoever. The time was ripe for talking about housing once again in terms of ambitions and achievements. Could the Dutch still be proud of all those neighbourhoods in growth cities and centres of urban expansion such as Nieuwegein and Maarssenbroek, and did the renewal of the Schilderswijk district in The Hague really produce an urban area with character and style?²

It seems that in this period housing associations, as large professional clients in the housing sector, found their way back to the meaning of architectural and urban design quality for their operations and company identity. The *Woningraad Magazine* (Housing Board Magazine) from the Nationale Woningraad (NWR; National Housing Board) started publishing articles again about ambitious building projects. For years, this influential publication had dealt mainly with technical and official subjects such as new subsidy schemes, maintenance planning, rent administration and company computerization, while the visible result of all the efforts, in other words the houses that were built and the neighbourhoods that were managed, were not in the picture and were therefore not discussed. In the pre-war years, the *Magazine for Public Housing* had regularly published about the neighbourhoods that housing associations had built. The broad dissemination of ideas and the form language of the garden city movement at that time were undoubtedly partly due to the many publications about these subjects. In the late 1980s, the NWR picked up the tradition of publications about projects once again, so recent work by architecture firms as well as young talent would become more widely known.

During a six-day NWR conference about architecture and public housing (1989), an international overview of developments in architecture was given. There was a great deal of interest and Jan de Vletter, for many years the director of the Groene Stad Almere housing association, described in his memoirs how important this conference was for his development as a client in the social housing sector. Many directors of housing associations had come from administrative and management functions and discovered only at a later stage the traditions and architecture and urban design as a welcome addition to their fascination for the sector. What happened within the circle of housing associations was naturally partly initiated and stimulated by what was taking place elsewhere: the publication of an *Architecture Yearbook* from 1987 onwards, the founding of the Netherlands Architecture Institute in Rotterdam in 1990, a government-backed Architecture Fund and the rise of local architecture centres. It all contributed to a stimulating and inspiring climate, which influenced many people involved in the housing sector.

The NWR-BouwRAI Exhibitions in Almere

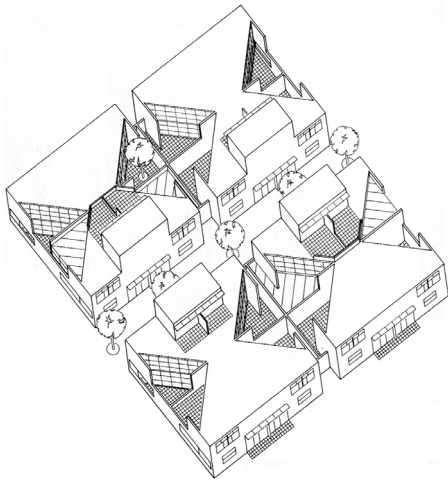
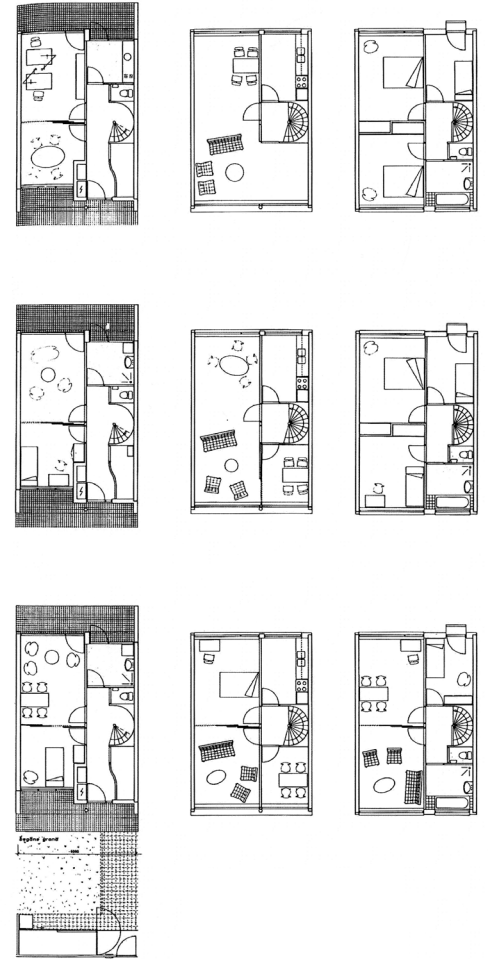
In the late 1980s three organizations came together, each in their own way part of the development sketched above and once brought together in a single initiative, they realized two neighbourhoods one after the other, which expressed what the agenda should be for the housing sector in the years to come. The RAI in Amsterdam already had a grand tradition of well-attended trade fairs for the automotive industry, the catering sector, tourism, water sport, the installation sector, the cleaning trade and also the building industry. The NWR, the national umbrella organization for housing associations, had for several years

**De woningen van Mecanoo
Architecten, 2013**
The dwellings by Mecanoo
Architecten, 2013

Samen wonen in 13 huizen: 'Er zijn meerdere samenlevingscombinaties te bedenken die een permanente of een tijdelijke sociale relatie met elkaar hebben en dit ook in het wonen tot uitdrukking willen brengen. Ons project laat zien hoe verschillende vormen van samenwonen in een gebouwstructuur kunnen worden ondergebracht.'
(F. Houben, Mecanoo Architecten, 1990)

Living together in 13 houses: 'Various forms of living together can be conceived of that have a permanent or a temporary social relationship to each other, and that also want to be expressed in their residential form. Our project shows how different forms of cohabitation can all be accommodated in one building'. (F. Houben, Mecanoo Architecten, 1990)

**Herman Hertzberger,
woonwerkhuis/atelier 2000**
Herman Hertzberger,
Studiohouses 2000

**De woningen van Herman
Hertzberger, 2013**
The dwellings by Herman
Hertzberger, 2013

tot stand brachten die uitdrukking gaven aan wat de agenda zou moeten zijn voor de woningbouw in de komende jaren. De RAI in Amsterdam had een grootse traditie achter de rug van goed bezochte vakbeurzen voor de autobranche, de horeca, toerisme, watersport, de installatiesector, de schoonmaakbranche en ook voor de bouwnijverheid. De NWR, de landelijke koepel van woningcorporaties, was al enige jaren betrokken bij de vakbeurs voor de bouwnijverheid en de woningbouw, die steeds meer dreigde af te zakken tot een banale tentoonstelling voor bedrijfspresentaties en nieuwe producten van bouwbedrijven en de toeleveringsindustrie. Hoewel er soms ook presentaties waren opgenomen van gemeenten, adviesbureaus, projectontwikkelaars en beroepsverenigingen constateerde men dat het aantal bezoekers al enige jaren terugliep en men zocht naar een nieuwe formule die een bezoek weer aantrekkelijk zou maken. De NWR zat midden in het overleg met de rijksoverheid over de herziening van de regelgeving in de volkshuisvesting en de herpositionering van woningcorporaties, gericht op een bredere opdracht dan het alleen onder strenge overheidsregie bouwen en beheren van goedkope huurwoningen. En dan was er de gemeente Almere, die een interessante partner bleek te zijn om de formule van de NWR-BouwRAI te vernieuwen omdat Almere, om aantrekkelijk te blijven voor woningzoekenden, zo langzamerhand meer moest kunnen bieden dan uniforme rijtjeswoningen met een tuintje voor en een tuintje achter. Er waren weliswaar lage huren en lage koopprijzen, en er was een aantal experimentele woningen gebouwd met verleidelijke namen als 'De Fantasie' en 'De Realiteit', maar het totale aanbod was uiteindelijk toch niet erg gevarieerd en ook het straatbeeld was meestal niet om over naar huis te schrijven.

Samen bedachten NWR, RAI en gemeente Almere in het voorjaar van 1988 een 'gebouwde' tentoonstelling van vernieuwende woningontwerpen, de NWR-BouwRAI Expositie onder de titel: 'Bouwen en wonen in de jaren negentig'. Bekende en ambitieuze opdrachtgevers en architecten zouden worden uitgedaagd nieuwe woningtypen te ontwikkelen als antwoord op de te verwachten woonbehoeften van de toekomst. Het project moest in minder dan twee jaar tot stand gebracht worden, van de allereerste afspraken tot opgeleverde en voor een groot deel bewoonde woningen. Daarbij werd meteen overeengekomen dat alle gebruikelijke procedures zouden worden gevolgd: de toekenning van subsidies voor sociale huur- en koopwoningen door de provincie, de bestemmingsplanprocedure, de planontwikkeling door opdrachtgevers en architecten, en de toetsing van bouwplannen aan de technische voorschriften en het welstandsadvies. Er zou een maximaal gedifferentieerd bouwprogramma gerealiseerd worden waarin alle sectoren van de woningbouw evenredig zouden zijn vertegenwoordigd: goedkoop en duur, huur en koop, gesubsidieerd en ongesubsidieerd, grondgebonden woningen en appartementen, grote en kleine woningen. Opdrachtgevers, die belangstelling toonden om mee te doen, zouden uitgedaagd worden om met bekende architecten te werken, van wie een grensverleggend ontwerp verwacht kon worden. De goedkeuring van voorstellen voor de te contracteren architecten kwam te liggen bij ambtenaren van de gemeente Almere. Omdat de gemeente Almere eigenaar was van de grond, lag zo'n beslissende rol voor de hand.

Achteraf zijn in de projecten van de eerste NWR-BouwRAI Expositie twee eigenschappen te onderscheiden die afwijken van wat destijds gangbaar was. Veel ontwerpers probeerden met toevoegingen aan gevels en soms met andere dan rechthoekige schakelingen de veel besproken saaiheid van doorsnee rijtjeshuizen te doorbreken. Dat was op zichzelf geen onbekend ontwerpthema. Ook in de jaren 1970

been involved with the trade fair for the building industry and the housing sector, which was increasingly in danger of slipping down into nothing more than a banal exhibition of company presentations and new products from building companies and suppliers. Although sometimes presentations by municipalities, consultancy firms, property developers and professional associations were included, the number of visitors had been declining for several years and people were looking for a new formula that would make a visit an attractive proposition once again. The NWR was in the middle of discussions with the government to review the public housing regulations and the repositioning of housing associations, with the focus on a broader task than just building and managing cheap rented accommodation under strict government control. And then there was the municipality of Almere, which turned out to be an interesting partner to renew the NWR-BouwRAI formula because by now Almere had to offer more than standard rows of houses with a garden front and back to keep attracting house hunters. There were certainly low rents and house prices and some experimental houses had been built with appealing names such as 'The Fantasy' and 'The Reality', but the range of houses on offer was ultimately not very varied and the streetscape was usually nothing to write home about, either.

Together NWR, RAI and the municipality of Almere came up with the idea of a 'built' exhibition of innovative house designs in the spring of 1988 – the NWR-BouwRAI Exhibition under the title: 'Building and Living in the 1990s'. Well-known and ambitious clients and architects were to be challenged to develop new types of houses as a response to the expected housing requirements of the future. The project had to be realized in less than two years, from the very first specifications to finished and largely inhabited houses. In addition, the agreement was immediately reached that all the usual procedures would be followed: the awarding of subsidies for social rented and private properties by the province, the land use plan procedure, the process of development by clients and architects and the assessment of construction plans against technical regulations and the aesthetic control advice. A maximally differentiated building programme would be realized in which every housing sector would be evenly represented: cheap and expensive, rented and private, subsidized and unsubsidized, ground-floor houses and apartments, large and small houses. Clients expressing an interest in taking part would be challenged to work with well-known architects, who could be expected to create a pioneering design. The approval of proposals for the architects to be contracted was to be carried out by the civil servants at the municipality. The council owned the land so this deciding role was logical.

In retrospect, the projects in the first NWR-BouwRAI Exhibition had two characteristics that deviated from the standard at that time. Many designers attempted to break through the much-discussed dullness of average terrace houses with additions to the façades and sometimes by linking houses with non-straight lines. That was actually not an entirely unknown design theme. In the 1970s architects had also often used small-scale variations in façades and building block forms to make the streetscape livelier. But because of the austere housing of the 1980s, there was very little to be seen of this in the early 1990s. For years, the official (and political) instruction given to clients and architect was that 'trimmings' were to be avoided as much as possible.

But the principle of 'free arrangement' and the desirability of being able to live in a house in different ways were more important than appreciation of the external appearance. All the architects described the house type they had designed with terms such as flexibility, interchangeability of living functions, adaptability and free

hadden architecten vaak kleinschalige variaties in gevels en bouwblokvormen toegepast om het straatbeeld levendiger te maken. Maar door de sobere woningbouw van de jaren 1980 was daarvan begin jaren 1990 nog maar weinig terug te vinden. ‘Toeters en bellen’ moesten zoveel mogelijk worden vermeden, dat was jarenlang de ambtelijke en politieke instructie geweest aan opdrachtgevers en architecten.

Maar belangrijker dan waardering voor de uiterlijke verschijningsvorm was het principe van de ‘vrije indeelbaarheid’ en de wenselijkheid om een woning op verschillende manieren te kunnen bewonen. Alle architecten beschreven het door hen ontworpen woningtype met termen als flexibiliteit, uitwisselbaarheid van woonfuncties, aanpasbaarheid en vrije indeelbaarheid. Uitgangspunt was dat het toekomstig gebruik van de woning niet meer zo exact te voorspellen was als in voorafgaande decennia werd verondersteld. Er zou zich volgens de initiatiefnemers en architecten een toename van kleine huishoudens voordoen, maar het was onzeker hoe de samenstelling zou zijn en hoe ze zouden willen wonen. De woning moest dus hoe dan ook neutraal zijn, flexibel en aanpasbaar. Dat was het adagium dat alle deelnemers aan de eerste NWR-BouwRAI Expositie, opdrachtgevers en architecten, centraal stelden. In alle toelichtingen op de ontwerpen werd, in verschillende bewoordingen en met verschillende ontwerptechnische consequenties, afstand genomen van het ‘doorsnee gezin’ en de daarbij horende standaards voor woonpatronen en woningplattegronden. Om deze zo frappant overeenstemmende ambitie te realiseren, werden verschillende middelen ingezet: verplaatsbare binnenwanden, vrije aansluitmogelijkheden van installaties en sanitair op een voorzieningswand, voorzieningen voor diverse opties (balkons, een dakopbouw, een buitentrap, een inpandige berging of garage), een neutrale maatvoering van vertrekken en accessoires die aan de woning konden worden toegevoegd (serres, erkers, carports, luifels, enz.). Naast deze nogal specifieke ontwerpstrategieën was er één maatregel om de woning neutraal, flexibel en aanpasbaar te maken, die door alle ontwerpers werd toegepast, en dat was overmaat. Grotere vertrekken laten meer gebruiksmogelijkheden toe dan kleine; grote woningen zijn minder dwingend in het gebruik dan kleine. Dit inzicht was eerder al als een voor de hand liggende conclusie naar voren gebracht in het proefschrift van H. Priemus *Wonen, creativiteit en aanpassing* uit 1969.

De Muziekwijk van 1990

De eerste NWR-BouwRAI Expositie kwam in 1990 in grote haast tot stand. Nadat het idee tussen de drie initiatiefnemende partijen was besproken en omarmd, resteerde minder dan twee jaar voor de selectie van deelnemers, het planproces, de bouw en de oplevering. Er werd daarom gekozen voor een onbebouwde kavel tussen wijken die kort daarvoor waren opgeleverd. De aanleg van infrastructuur zou daardoor geen vertraging opleveren. Over het stedenbouwkundig plan werd niet moeilijk gedaan: de door de gemeente Almere geselecteerde opdrachtgevers mochten het ontwerp voor een woningtype indienen en een voorstel doen voor een bouwblokvorm zonder dat er bijzonderheden over de locatie bekend waren. De goedgekeurde bouwplannen zouden door stedenbouwkundigen van de gemeente Almere samengevoegd worden tot een aannemelijk stedenbouwkundig plan.

Juist op dat punt, de logische samenhang tussen bouwblokvormen en de verkaveling, werd het project in de vakpers nogal negatief becommentarieerd. Bouwblokken met hele specifieke vormen waren willekeurig in de verkaveling terecht gekomen en ook de welstandscommissie gaf een negatief advies af over het project, omdat er te weinig herkenbare samenhang tussen de bouwblokken was ontstaan. Het advies van de welstandscommissie werd echter niet overgenomen

arrangement. The rationale was that the future use of the house could no longer be predicted as precisely as had been assumed in previous decades. According to the initiators and architects, there would be an increase in small households, but it was uncertain what their composition would be and how people would want to live. So in any case, the house would need to be neutral, flexible and adaptable. That was the motto given a central role by all the participants in the first NWR-BouwRAI Exhibition, both clients and architects. In all the explanations of the designs, in different terms and with varying design consequences, the concept of the ‘average family’ and the corresponding standards of living patterns and floor plans was abandoned. In order to realize this strikingly consistent ambition, different interventions were deployed: moveable interior walls, free connection possibilities for installations and sanitary fittings on a facilities wall, amenities for various options (balconies, a roof structure, an external stair, an internal shed or garage), neutral dimensions of rooms and accessories that could be added to the house (sun lounges, bay windows, carports, canopies, and so forth). Besides these rather specific design strategies, there was one particular measure to make the house neutral, flexible and adaptable that was utilized by all the designers, and that was a degree of ‘overmeasure’. Larger rooms allow for more possibilities of use than small ones; large houses are less imperative in use than those that are small. This insight had been brought to the fore earlier as a logical conclusion in H. Priemus’s dissertation *Wonen, creativiteit en aanpassing* (Living, creativity and adaptation), published in 1969.

The 1990 Muziekwijk

The first NWR-BouwRAI Exhibition was realized in 1990 in a great hurry. After the idea had been discussed and accepted by the three initiating partners, there were less than two years left for the selection of participants, the planning process, construction and realization. So the choice fell on an undeveloped plot between neighbourhoods that had become available shortly before. As a result, the installation of infrastructure wouldn’t be delayed. There was no fuss made about the urban design: the clients selected by the municipality of Almere were allowed to submit the design for a house type and make a proposal for a building block form without any particulars of the location being known. The approved building plans would be combined to create a credible urban design by the city planners.

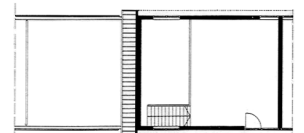
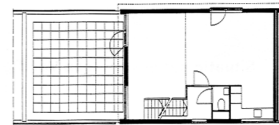
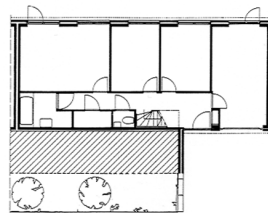
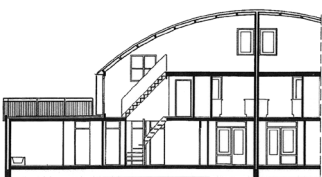
It was this particular point, the logical coherence between building block forms and the land division, which led to rather negative commentary about the project in the trade journals. Building blocks with very specific forms were sprinkled randomly across the land division and the aesthetic control committee’s opinion of the project was also negative as there was insufficient recognizable coherence between the building blocks. However, the committee’s advice was ignored, due to the special nature of the project. The entire preparation process came under a lot of pressure to make the date of the trade fair in the Amsterdam RAI; however, in retrospect, it can be said that it all went quite intuitively: on the basis of trust, the authority and experience of the project leader and the administrative departments of the municipality, and the shared enthusiasm for the idea of a built exhibition. The RAI organization was confident of an increase in the number of visitors, Almere wanted to present a high-profile neighbourhood, and for the NWR it was a wonderful opportunity to tempt the housing associations into a more free and inspired orientation on their role as client in the house-building sector. For the NWR, it was mainly the reports about the project in the national press and on television that were important in

Filmwijk Almere, net na oplevering,
1992
Film District, after its completion,
1992

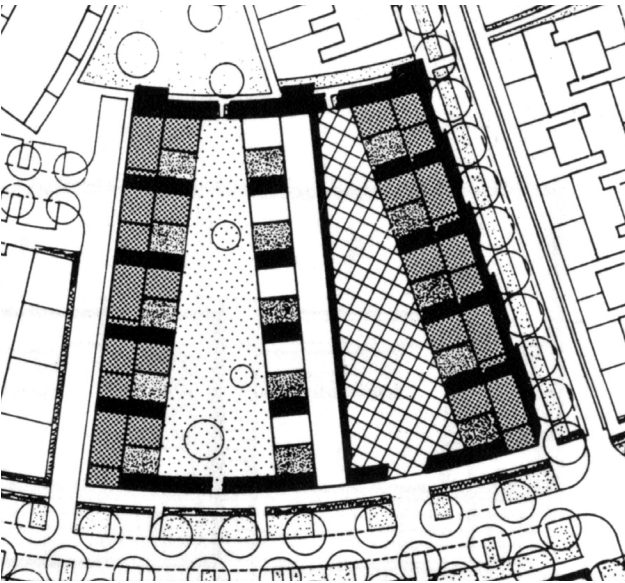
De woningen van Sjoerd Soeters,
2013
The dwellings by Sjoerd Soeters,
2013

Sjoerd Soeters,
'Modern acropolisme'
Sjoerd Soeters, 'Modern acropolis'

De woningen van Frits van Dongen/Architekten Cie., anno 2013
The homes by Frits van Dongen/Architekten Cie., 2013

Frits van Dongen/Architekten Cie., patiowoningen
Frits van Dongen / Architekten Cie., courtyard houses

De woningen van Atelier PRO, anno 2013
The homes by Atelier PRO, 2013

Atelier PRO, SOL(itaire)/ (individuele) woningen
Atelier PRO, SOL(itary)/ (individual) houses

vanwege het bijzondere karakter van het project. Het hele voorbereidingsproces stond onder hoge druk om de datum van de vakbeurs in de Amsterdamse RAI te halen. Achteraf kan gezegd worden dat het allemaal nogal intuïtief verliep: op goed vertrouwen, op gezag en ervaring van de projectleider en de ambtelijke diensten van de gemeente Almere, en op het gedeelde enthousiasme voor het idee van een gebouwde expositie. De RAI-organisatie vertrouwde op een toename van het aantal bezoekers, de gemeente Almere wilde met een spraakmakende woonwijk voor de dag komen en voor de NWR was het een uitgelezen kans om de woningcorporaties te verleiden tot een vrijere en meer geïnspireerde oriëntatie op hun rol als opdrachtgever in de woningbouw. Voor *goodwill* bij de woningcorporaties was voor de NWR vooral berichtgeving over het project in de landelijke pers en op tv belangrijk. En ook voor opdrachtgevers en architecten was de publiciteit een belangrijk argument om mee te doen.

Nog tijdens de voorbereiding van de eerste expositie werd duidelijk dat de belangstelling groot was. Alle dagbladen en vaktijdschriften publiceerden erover, de inschrijving voor de expositie was ver boven verwachting, gasten uit diverse Europese landen meldden zich, en zelfs de verhuur en verkoop van woningen ging sneller dan elders in Almere. Het lag dan ook voor de hand om de formule te herhalen, nu op grotere schaal en op basis van een aantrekkelijker stedenbouwkundig plan. Als locatie voor de tweede expositie werd gekozen voor een kavel dicht bij het station en het toekomstige stadscentrum.

De Filmwijk van 1992

Ook bij de expositie van 1992 zou het gaan om een nauwelijks nader gedefinieerde opdracht om een beeld te geven van wat opdrachtgevers en architecten zich voorstelden bij woningontwerpen voor de toekomst. In de selectie werd opnieuw aan opdrachtgevers gevraagd een architect te kiezen waarvan een grensverleggend ontwerp kon worden verwacht en er moest een interessant thema geformuleerd worden dat richting zou geven aan het ontwerpproces. Het woningontwerp zou net als in de eerste ronde ontwikkeld worden zonder rekening te houden met specifieke omstandigheden van een locatie. Er werden tot de verbeelding sprekende woningtypen gevraagd en voorstellen voor de groepering van woningen in een bouwblok. Speciale aandacht werd gevraagd voor maatregelen ter beperking van het energieverbruik; gaandeweg zou dat het verbindende thema worden voor deze tweede expositie. De stedenbouwkundigen van de gemeente Almere voegden de goedgekeurde ontwerpen samen tot een stedenbouwkundig plan. En dat lukte in de Filmwijk van 1992 beter dan in de Muziekwijk van 1990. De ambities waren dan ook hoger, omdat nu echt iedereen in de rij stond om mee te mogen doen.

Een hele generatie spraakmakende architecten heeft aan de tweede NWR-BouwRAI Expositie een bijdrage geleverd; zowel architecten met een destijds gevestigde reputatie als jong talent uit die tijd.⁴ Hans Laumanns, de projectleider van de gemeente Almere en mede verantwoordelijk voor de selectie van opdrachtgevers en architecten, zei toen de eerste voorbereidingen achter de rug waren dat hij '(...) een toporkest had kunnen samenstellen'. Gaandeweg ontstond ook een stedenbouwkundig plan met veel kansen voor flexibiliteit in de positionering van bouwblokken, zonder dat de heldere structuur en de samenhang tussen de verschillende plandelen verloren ging. Met het oog daarop deed de gemeente Almere ook een grote investering in heggen en hekken, waarmee op uniforme wijze de privégrond van kavels zou worden gescheiden van het openbare gebied. Hiermee zou een zekere visuele samenhang ontstaan, maar vooral konden daarmee

creating goodwill with the housing associations. And for the clients and architects, publicity was also an important argument for participating.

Even during preparations for the first exhibition, it was clear there was a high level of interest. All the daily newspapers and trade journals published items, registration for the exhibition was far above expectations, guests from various European countries signed up, and even the rental and sale of houses accelerated in comparison with other parts of Almere. So it was a logical step to repeat the formula, but on a larger scale and on the basis of a more attractive urban design. For the location of the second exhibition, a piece of land close to the station and the future city centre was chosen.

The 1992 Filmwijk

The 1992 exhibition was also about a barely defined commission to illustrate what clients and architects imagined as house designs for the future. In the selection, clients were once again asked to choose an architect who could be expected to create a pioneering design, and an interesting theme had to be formulated that would give direction to the design process. Just as in the first round, the house design would be developed without taking into account the specific circumstances of a location. The request was to create house types that would appeal to the imagination as well as proposals for grouping houses in a building block. Special attention was asked for measures to limit energy consumption – gradually this would become the connecting theme for this second exhibition. Almere's urban planners combined the approved designs to create an overall urban design. And that was more successful in the 1992 Filmwijk than in the 1990 Muziekwijk. At any rate, the level of ambition was higher, because absolutely everyone was queuing up to participate.

An entire generation of high-profile architects contributed to the second NWR-BouwRAI Exhibition; architects who already had an established reputation, but also young talent of that time.⁴ Hans Laumanns, the project leader from the municipality and jointly responsible for the selection of clients and architects, said when the initial preparations were completed that he 'had been able to put together a top orchestra'. Little by little an urban design plan was also created with many opportunities for flexibility in the positioning of building blocks, without losing the clear structure and coherence between the various plan elements. For this reason, Almere also made a big investment in hedges and fences, to divide private land from the public space in a uniform way. This would create a certain visual coherence, but in particular would avoid untidy fences, which disrupt the streetscape in so many new housing developments.

The 'free arrangement' on which there had been so much emphasis in the first NWR-BouwRAI Exhibition could also be found in various designs in the second exhibition as design theme; innovations in the sphere of technical installations and energy-saving measures were also present in many designs. But still the most striking aspect, in retrospect, is that all the house designs emphatically had their own architectural signature, with a great deal of extravagant aesthetic considerations. In this exhibition, there was no sign whatsoever of the retro style with references to traditional housing from the 1920s and 1930s, which became so popular shortly afterwards. Modernist austerity was combined here with an individual architectural character, by the deployment of colour, special façade materials and richly varied building block forms. Clients had apparently spared no efforts to be able to present a striking design. The construction costs were not always completely passed on in the rental and purchase prices and that led in some cases to painful misunderstandings later, when requests were received to realize a particular project elsewhere.

slordige schuttingen worden vermeden, die in zoveel nieuwbouwwijken het straatbeeld verstoren.

De 'vrije indeelbaarheid' waarop in de eerste NWR-BouwRAI Expositie zoveel nadruk was gelegd, is ook in diverse ontwerpen van de tweede expositie als ontwerpthema terug te vinden; ook werden in veel ontwerpen innovaties in de sfeer van technische installaties en energiebesparende maatregelen toegepast. Maar het meest opvallende is achteraf toch dat de woningontwerpen allemaal heel nadrukkelijk een eigen architectonische signatuur laten zien, met veel extravagante architectonische vormwil. Van de retro-stijl met verwijzingen naar de traditionele woningbouw uit de jaren 1920 en 1930, die korte tijd later zo populair zou worden, is in deze expositie nog helemaal geen sprake. Modernistische soberheid werd hier nog uitbundig gecombineerd met een eigen architectonisch karakter, door toepassing van kleur, bijzondere gevelmaterialen en rijk gevarieerde bouwblokvormen. Opdrachtgevers hadden er kennelijk heel wat voor over om met een opvallend ontwerp voor de dag te komen. De bouwkosten werden hier en daar niet volledig doorberekend in de huur- en koopprijzen en dat heeft later, bij verzoeken om een bepaald project elders te realiseren, soms tot pijnlijke misverstanden geleid.

De betekenis van de NWR-BouwRAI 20 jaar later

De condities waaronder woningbouw plaatsvindt, zijn sinds de jaren 1990 ingrijpend veranderd. Wie had destijds kunnen voorzien dat decentralisatie en deregulering van de volkshuisvesting zelfs zou leiden tot de opheffing van het ministerie van VROM? Wie kon voorspellen dat de invloedrijke Nationale Woningraad met meer dan 1.000 medewerkers tien jaar later niet meer zou bestaan? Wie heeft destijds voorzien dat er van de meer dan 1.200 woningcorporaties er binnen 20 jaar minder dan 400 over zouden zijn? Wie heeft de huidige crisis in de bouwnijverheid zien aankomen met een banenuitval van meer dan 30 procent in enkele jaren en een vrijwel totale stagnatie op de koopwoningenmarkt?

De crisis overheerst op dit moment alle beschouwingen over de woningbouw in Nederland. Er komt een parlementaire enquête over de beleidsontwikkeling bij woningcorporaties en over het tekort schietende toezicht daarop. Gemeentebesturen zijn druk doende om miljarden verliezen af te boeken op grondaankopen voor woningbouwplannen, die niet door kunnen gaan omdat er geen markt voor is. We zijn alweer ver verwijderd van de periode waarin gepleit moest worden voor een breed gedefinieerd opdrachtgeverschap voor woningcorporaties. Het gaat nu juist weer om de heroriëntatie op oorspronkelijke taken en verantwoordelijkheden. Het pleidooi voor architectonische allure en experimentele kwaliteiten is verdwenen achter de wolven van een economische recessie, die langdurig zal zijn door de internationale dimensie van de verstoorde financiële markten. De omvangrijke reserves van woningcorporaties en hun sterke positie om goedkoop geld te kunnen lenen, zijn in enkele jaren tijd ongewis geworden, terwijl het er na de verzelfstandiging allemaal zo veelbelovend uitzag.

De euforie over architectonische prestaties en de herwaardering voor stevige stedenbouwkundige plannen met heldere structuren en veel variatie in aantrekkelijke buurtjes is van korte duur geweest. Ongetwijfeld hebben de exposities in Almere bijgedragen aan de ambitieuze sfeer waarin later gewerkt werd aan Vinex-locaties als Vathorst in Amersfoort. En wellicht kan zelfs de kwaliteit van een binenstedelijke herstructurering als het Oostelijk Havengebied in Amsterdam ermee in verband gebracht worden, omdat daar het architectonische spel met kleur, variaties in gevelopbouw en typedifferentiatie kon bijdragen aan een nieuwe stedelijke cultuur. In de

The Impact of the NWR-BouwRAI 20 Years Later

The conditions under which house-building takes place has changed radically since the 1990s. Who could have anticipated then that decentralization and deregulation of public housing would lead to the dissolution of the Ministry for Housing, Spatial Planning and the Environment? Who could have predicted that the influential National Housing Board with more than 1,000 employees would no longer exist ten years later? Who foresaw then that of the more than 1,200 housing associations, there would be less than 400 remaining 20 years on? Who anticipated the current crisis in the building industry, which would end up costing more than 30 per cent of jobs and almost total stagnation in the private property market?

In 2013, the crisis is dominating every view of housing in the Netherlands. There will be a parliamentary enquiry into policy development at housing associations and about the failing supervision in this area. Municipal administrations are busy writing off losses in the millions against land purchases for housing plans that cannot be implemented because there is no market for them. Once again we are far removed from the time when a plea had to be made for a broadly defined role for housing associations as clients. Now it is about the reorientation on original tasks and responsibilities again. The plea for architectural style and experimental qualities has disappeared behind the clouds of an economic recession, which will be long-lasting because of the international dimension to the disrupted financial markets. The extensive reserves of housing associations and their strong position to be able to borrow money cheaply have become uncertain in just a few years' time, although it all looked so promising after privatization.

Euphoria about architectural achievements and the reassessment of sturdy urban designs with clear structures and plenty of variation in attractive neighbourhoods did not last for long. The exhibitions in Almere undoubtedly contributed to the ambitious atmosphere in which work was later carried out on Vinex locations such as Vathorst in Amersfoort. And perhaps even the quality of city-centre restructuring such as the Eastern Docklands in Amsterdam can be linked to it, because there the architectural play with colour, variations in façade composition and type differentiation were able to contribute to a new urban culture. In the first few years after the NWR-BouwRAI Exhibitions, it was possible to work on architectural adaptations of classic housing assignments, such as the combination of different house types in a building block, the building block forms in relation to façade images and flexibility in the use of floor plans.

In subsequent years, when clients increasingly asked to copy the external appearance of houses from the 1920s and 1930s, to apply standard floor plans and omit modernist experiments, because 'the home consumer' would not appreciate it, the climate around housing began to get more venomous. And after a short period of euphoria concerning private clients as the universal remedy for all the misery in institutional housing, the achievements of the exhibitions in Almere could be entered into the annals of history as a curiosity.

But attention paid to versatile possibilities in use, the limitation of energy consumption and an attractive urban design structure as the basis for housing remains important. Apart from that, there is little to be learned from the NWR-BouwRAI Exhibitions for the time being, except perhaps that a great deal can be achieved with personal involvement, talent and enthusiasm, at least if the circumstances are favourable. Surfing is an attractive challenging sport that must be practised on the boundaries of control and daredevilry – but it also requires waves!

eerste jaren na de NWR-BouwRAI-Exposities kon op grote schaal worden gewerkt aan eigentijdse architectonische bewerkingen van klassieke woningbouwopgaven als de samenvoeging van verschillende woningtypen in een bouwblok, de bouwblokvormen in relatie tot gevelbeelden en straatprofielen, en flexibiliteit in het gebruik van woningplattegronden.

Toen in de jaren daarna opdrachtgevers steeds meer vroegen om de uiterlijke verschijningsvorm van de woningbouw van de jaren 1920 en 1930 te kopiëren, standaardplattegronden toe te passen en modernistische experimenten achterwege te laten, omdat ‘de woonconsument’ daar geen prijs op zou stellen, begon het klimaat rond de woningbouw venijniger te worden. En na een korte euforie rond het particulier opdrachtgeverschap, als panacee voor alle ellende in de institutionele woningbouw, konden de verworvenheden van de exposities in Almere als curiositeit in de annalen van de geschiedenis worden bijgeschreven.

Maar de aandacht voor veelzijdige gebruiksmogelijkheden, voor de beperking van energieverbruik en een aantrekkelijke stedenbouwkundige structuur als onderlegger voor woningbouw blijft belangrijk. Verder is van de NWR-BouwRAI-Exposities voor nu weinig te leren, behalve misschien dat met persoonlijke betrokkenheid, talent en enthousiasme veel te bereiken is, als ten minste de omstandigheden gunstig zijn. Surfen is een mooie en uitdagende sport, die beoefend moet worden op de grenzen van beheersing en waaghalzerij, maar er zijn wel golven voor nodig!

Bronnen

Deze tekst is tot stand gekomen op basis van informatie van Hans Laumanns, projectleider van de gemeente Almere, en informatie van het Stads Archief Almere. Zie voor verdere informatie: J. Koffijberg, *Getijden van beleid, omslagpunten in de Volkshuisvesting* (Delft: DUP Science, 2005); N. de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland* (Almere: Nationale Woningraad, 1993); Jan de Vletter, *Almere halverwege: een persoonlijke impressie van 30 jaar sociale woningbouw in Almere* (Almere: De Alliantie Flevoland, 2007); Nationale Woningraad, *Bouwen en Wonen in de jaren negentig* (Almere: NWR, 1990); Nationale Woningraad, *Grensverleggend bouwen* (Almere: NWR, 1992).

Noten

- 1 Zie illustratie: ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965).
- 2 Fred Feddes en Adri Duivesteijn, *Voorbij het gangbare: een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedebouw. Werkgroep 5x5* (Amsterdam: De Balie, 1989).
- 3 Zie citaten uit de toelichtingen van de architecten van woningen in de NWR BouwRAI 1990, die gebruikt zijn als bijschriften bij de illustraties van enkele projecten van ‘Bouwen en wonen in de jaren negentig’.
- 4 De volgende architecten o.a. maakten een ontwerp voor de tweede NWR-BouwRAI Expositie: Aldo van Eyck, Herman Hertzberger, Theo Bosch, Wim Quist, Kees Rijnboutt, Wiek Röling, Kees de Kat, Cees Dam, Jon Kristinsson, Hans van Beek van Atelier PRO, Duinker en Van der Torre, Liesbeth van der Pol, Benthem en Crowwel, Hans Sluijmer, Jurriaan van Stigt en Marianne Loof, Sjoerd Soeters, Roelf Steenhuis, Arne van Herk en Sabine de Kleijn, Kees Brandjes, Erick van Egeraat van Mecanoo, Frits van Dongen van de Architecten Cie., Madeleine Steigenga en Fons Verheyen.

Sources

This text was realized on the basis of information from Hans Laumanns, project leader from the municipality of Almere, and information from the Almere City Archives. For further information, see: J. Koffijberg, *Getijden van beleid, omslagpunten in de Volkshuisvesting* (Delft: DUP Science, 2005); N. de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland* (Almere: Nationale Woningraad, 1993); Jan de Vletter, *Almere halverwege: een persoonlijke impressie van 30 jaar sociale woningbouw in Almere* (Almere: De Alliantie Flevoland, 2007); Nationale Woningraad, *Bouwen en Wonen in de jaren negentig* (Almere: NWR, 1990); Nationale Woningraad, *Grensverleggend bouwen* (Almere: NWR, 1992).

Notes

- 1 See illustration: Ministry for Housing, Spatial Planning and the Environment, *Regulations and Tips for the Design of Houses* (The Hague: State Publishers, 1965).
- 2 Fred Feddes and Adri Duivesteijn, *Voorbij het gangbare: een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedebouw. Werkgroep 5x5* (Amsterdam: De Balie, 1989).
- 3 See quotations from the explanatory remarks by architects of houses in the NWR BouwRAI 1990, which have been used as captions for the illustrations of several projects from ‘Building and Living in the 1990s’.
- 4 Architects who made a design for the second NWR-BouwRAI Exhibition include: Aldo van Eyck, Herman Hertzberger, Theo Bosch, Wim Quist, Kees Rijnboutt, Wiek Röling, Kees de Kat, Cees Dam, Jon Kristinsson, Hans van Beek from Atelier PRO, Duinker den Van der Torre, Liesbeth van der Pol, Benthem en Crowwel, Hans Sluijmer, Jurriaan van Stigt en Marianne Loof, Sjoerd Soeters, Roelf Steenhuis, Arne van Herk en Sabine de Kleijn, Kees Brandjes, Erick van Egeraat from Mecanoo, Frits van Dongen from de Architecten Cie., Madeleine Steigenga and Fons Verheyen.